

Summary

In article «Ideas of Oliver Wendell Holmes, Jr. on concepts «act», «law» and «freedom of speech» converges philosophy ideas of a famous American philosophy of law Oliver Wendell Holmes, Jr., about basic converages of law. Author do conclusion: Oliver Holmes is foudner of pragmatism idea in jurisprudence.

Key words: act, law, Oliver Holmes, pragmatism, freedom of speech.

Отримано 5.04.2011

І. М. ЛУЦЬКИЙ

Іван Михайлович Луцький, кандидат юридичних наук, доцент Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького

ХРИСТІЯНСЬКІ ОСНОВИ ФІЛОСОФІЇ І ПРАВОВИХ ПОГЛЯДІВ М. ДРАГОМАНОВА

Серед діячів громадського руху значний внесок у розвиток історії політичної і філософської думки України вніс Михайло Петрович Драгоманов (1841–1895 рр.), видатний український вчений і громадський діяч.

Неоднозначною є оцінка внеску М. Драгоманова та його ролі в історії української суспільної думки. Якщо І. Франко зазначав, що «Драгоманов був для нас правдивим учителем і вповні безкорисно не жалував праці, писань і упівнень і навіть докорів, щоб наводити нас, лінивих, малоосвічених, вирослих у рабських традиціях нашого глухого кута, на кращі, ясніші шляхи європейської цивілізації», то для Д. Донцова немає гіршої лайки, ніж «драгоманівщина». Оцінюючи добу ХІХ ст. в історії українського духовного життя, як «добу упадку», останній вважає, що цим вона великою мірою завдячує «демоліберальній, космополітичній, братерсько-народній, соціалістичній, федералістичній пропаганді» М. Драгоманова.

Проте і критики, і послідовники М. Драгоманова були єдині в оцінці визначної ролі, яку він посідає в історії українського духовного життя другої половини ХІХ ст.

Саме тому, з урахуванням неоднозначності оцінок науковців та громадських діячів, питання світоглядних позицій М. Драгоманова в цілому та питання впливу християнських основ на його філософсько-правові погляди зокрема, залишається актуальним і важливим на даний час, що, у свою чергу, потребує додаткового наукового дослідження.

Питанню філософсько-світоглядних та державно-правових поглядів М. Драгоманова приділяли достатню увагу у своїх наукових працях І. Головацький, С. М. Злупко, Р. Іванченко, Є. Кирилук, С. М. Ріпецький, О. Ф. Скакун, В. В. Ставнюк та інші науковці.

Проте в науці залишається недослідженим питання тих християнських основ, які лягли в основу філософсько-світоглядних та державно-правових поглядів М. Драгоманова, стали причиною та передумовою їх формування.

Тому, враховуючи вищенаведене, метою даної наукової статті є комплексний аналіз тих християнських основ, які стали причиною та передумовою формування філософсько-світоглядних та державно-правових поглядів М. Драгоманова.

Народився М. П. Драгоманов у м. Гадячі, в небагатій дворянській сім'ї. Після навчання в Гадяцькому повітовому училищі та Полтавській гімназії М. Драгоманов закінчує 1863 р. історико-філологічний факультет Київського університету. Подальший життєвий і творчий шлях його розпадається на три періоди, кожен з яких вирізняється специфічною спрямованістю його творчої енергії.

Перший, Київський, охоплює час від закінчення навчання й до 1876 р.: М. Драгоманов працює вчителем у 2-й Київській гімназії, а після захисту дисертації на тему «Імператор Тіберій» 1864 р. одержує право викладання в Київському університеті. Тут він спочатку працює приват-доцентом, згодом – доцентом кафедри всесвітньої історії. 1869 р. М. Драгоманов захищає магістерську дисертацію «Питання про історичне значення римської історії і Тацит» й наполегливо працює над виробленням філософсько-історичної концепції, що ґрунтувалась на осмисленні ідеї прогресу. Ці самі питання – в центрі його уваги під час стажування протягом 1870–1873 рр. у Львові, Празі, Гейдельберзі, Цюріху, Відні, Флоренції¹.

У російській періодиці він здобуває популярність завдяки серії статей, де з'ясовується ставлення представників української прогресивної громадськості до зовнішньої й внутрішньої політики Російської імперії. Водночас він є одним із лідерів Київської громади. Разом із В. Антоновичем, П. Чубинським, П. Житецьким та іншими громадівцями провадить активну наукову та культурно-просвітницьку діяльність, займається етнографічними та фольклористичними дослідженнями. Результатом цієї типової для представників громадського руху діяльності стало видання разом із В. Антоновичем двотомної праці «Історичні пісні малоруського народу». Через цю діяльність він став першою жертвою хвилі репресій, що завершилась Емським Указом 1875 р. його було звільнено з Київського університету, і він змушений був емігрувати за кордон.

Від 1876 р. розпочинається другий, Женевський, період його діяльності. 15 років, проведених у Женеві, присвячуються розв'язанню надзвичайно важливої проблеми – введенню справи українського визвольного руху до загальноєвропейського контексту. Прагнучи здійснити входження України до європейського дому, М. Драгоманов у численних публікаціях, виступах на міжнародних наукових конгресах і з'їздах знайомить світову громадськість з проблемами українства. Водночас він, прагнучи зорієнтувати українську справу на взірці європейської культури, гостро критикує земляків за провінційність у наукових пошуках. Цій справі, зокрема, слугувало започатковане при фінансовій підтримці «Старої громади» видання М. Драгомановим першого українського модерного часопису «Громада», що з перервами виходив у Женеві від кінця 1870 до початку 1880-х рр. Поряд із національними проблемами на сторінках «Громади» М. Драгоманов висловлює й радикально-соціалістичні ідеї, що привело до розриву 1885 р. з київськими українофілами. Часопис припинив своє існування. Натомість зростають зв'язки М. Драгоманова з галицькою молоддю, що спричинилось до активізації зусиль західноукраїнської передової інтелігенції у розробці філософії національної ідеї².

Від 1889 р. розпочинається третій період діяльності М. Драгоманова. З цього часу й до смерті 1895 р. він обіймає посаду професора Софійського університету. Цей період позначено подальшою розробкою позитивної програми вирішення національного питання. Значну увагу М. Драгоманов приділяє в цей час і науковим дослідженням у галузі слов'янського, зокрема українського та болгарського фольклору.

Помер він у червні 1895 р. й був похований на католицькому кладовищі у Софії. Ховали його скромно, за протестантським обрядом, як заповідав небіжчик. Через три десятиліття український скульптор – також вимушений емігрант – Михайло Парашук спорудив надгробок над його могилою, на підмурку якого викарбовано: «Великому громадянину від українських емігрантів». З ім'ям М. Драгоманова в історію української філософії владно входить тема української еміграції³.

Характеризуючи загальнофілософську та політичну позицію М. Драгоманова, треба зважити на те, що витоки її – біля тих самих джерел, з яких розпочинав і М. Костомаров, і О. Потебня. Зароджене романтизмом прагнення збагнути сутність національного духу спочатку стимулює творчу зацікавленість М. Драгоманова в українському фольклорі та етнографії. Але подальша еволюція позначається більш рішучим розривом з ідеями романтизму й переходом на позиції тодішнього європейського позитивізму та раціоналізму. Цим пояснюється й коло авторитетів, на ідеї яких спирається вчений. За його власною заявою, у творі «Шевченко, українофіли й соціалізм» – це представники французького й англійського позитивізму і соціалізму: Сен-Сімон, Прудон, Конт, а згодом і Л. Фейєрбах.

Цим пояснюється властиве позиції М. Драгоманова визнання детермінізму єдиною надійним способом наукового пояснення явищ. І все таки духовні потенції, властиві українській традиції філософування, й тут даються взнаки. На відміну від тих європейських позитивістів, яких віра в наукову істину вела до етичного скептицизму та релятивізму, М. Драгоманов зберігає підкреслену етичну зорієнтованість своєї філософії. Вищою цінністю, з його огляду, є людина, а вищим критерієм, згідно з яким мають поціновуватися міжлюдські та міжнаціональні взаємини, є ідея справедливості, яку може досягти вільна особистість. Шлях до цього – поширення просвіти, зміна інституцій, яка має привести людину до усвідомлення себе вільною і розуміння принципів справедливості, служіння якому є її земним покликанням⁴.

Виразна позитивістська орієнтація зумовлює й відверто негативне його ставлення до релігії. Релігія і наука, віра й знання для нього – непримиренні протилежності. «Або астрономія, або Ісус Навін, або геологія, або Моїсей, або фізика, або ходіння по водах, або фізіологія, або воскресіння мертвих, або порівняльна фізіологія і історія – або визнання відверто будь-якої релігійної системи...» – так формулює він у «Трьох листах до редакції «Друга» дилему, що потребує однозначної орієнтації або на науку, або на релігію.

Центральною в історіософській концепції М. Драгоманова є ідея поступу, обґрунтування якої він вважав найважливішим досягненням європейської думки. Глибокий аналіз всесвітньої історії приводить його до висновку, що «безупинний поступ громадський» є визначальною ознакою людської історії. Подекуди він навіть надмір категорично стверджує ідею постійного поступу історії. Наприкінці своєї статті «Чудацькі думки про українську національну справу» він обстоює світогляд, що не визнає на світі «нічого постійного, стоячого (статичного), а бачить тільки перемену (еволюцію), рух (динаміку). Немає і не може бути постійних національних ознак, нема між людьми вічних політико-адміністративних порядків, таких, як, наприклад, обрусеніє, не може бути й національних святощей. Вся практична мудрість людська може бути в тому, щоб убачити напрям руху світового, його міру, закон і послужитись тим рухом»⁵.

Як же здійснюється цей прогрес? Що є його рушієм та критерієм? Передусім, спираючись на величезний історіософський матеріал – від часів Гомера, Римської імперії й аж до філософії історії Гегеля включно, Драгоманов рішуче відкидає концепцію історичного месіанізму⁶.

Він не сприймає погляд на еволюцію історії Гердера і Гегеля, згідно з яким людство вважається єдиним організмом, а історичний прогрес, як пише він, «розподіляється за окремими народами». Прогрес історії, на його думку, є процесом, у якому беруть участь всі народи, й критерієм його є вищий рівень духовної культури і соціальної справедливості. Прогрес людства, вважає він, полягає в утвердженні ідеї невід'ємних прав людини⁷.

Ця загальна настанова конкретизується М. Драгомановим у його політичній доктрині, центральним пунктом якої є утвердження ліберальної ідеї, що спирається на визнання людської особистості вищою цінністю. З огляду на це, історія свободи вбачається йому історією обмеження державної влади. Під впливом Прудона та радикальних представників англійського лібералізму найвищим ідеалом у суспільно-політичній сфері він

вважає анархічний лад, «безначальство», що передбачає утворення добровільних асоціацій гармонійно розвинених особистостей з обмеженням до мінімуму елементів примусу в суспільному житті⁸.

На цьому ідеалі ґрунтуються драгоманівська концепція громадівського соціалізму та обстоюваний ним федералістичний принцип.

Основою всіх можливих соціальних порядків має стати індивід з його волею. Тим-то цей порядок повинен утворюватися не системою державного управління, а вільними асоціаціями, що їх формуватимуть самі індивіди. Такою асоціацією і є передусім громада як самостійна соціальна одиниця, яка найкраще може знати потреби і здібності кожного свого члена. Громадівський соціалізм Драгоманова, отже, випливає із визнання індивіда (атома всіх соціумів) фундаментом соціального й міжнародного порядку. З іншого боку, цей фундамент становлять об'єднання індивідів – громади – своєрідні соціальні молекули, що в сукупності своїй утворюють макротіло людства.

З огляду на це, визначається місце й роль націй у системі соціальної організації людства. Нації – це також вид асоціацій. Національність, – пояснює М. Драгоманов, – як сукупність ознак, властивих певному числу індивідів, є умова їх асоціацій між собою, зруйнувати яку означає розбити спільноту на атоми і ослабити кожний індивід зокрема і всі разом; ослаблювати ж і розбивати окремі спільноти – означає ослаблювати і розбивати загальну. Національне живе в людині, підкреслював Драгоманов. Тому не можна ігнорувати національного у прагненні до об'єднання людства. Людство, – стверджує М. Драгоманов, – є лише сукупність націй. І все таки нація не вичерпує склад асоціацій індивідів. Головною тут є громада. У нашій справі, – писав М. Драгоманов, – коли ми поставимо думку, що національне є перше, головне діло, то ми поженемося за марою, або станемо слугами того, що всилюється спинити поступ людський і поставимо на ризик, коли не на згубу й саму нашу національність. Коли ж ми станемо при думці, що головне діло є поступ людини й громади, поступ політичний, соціальний і культурний, а національність є тільки ґрунт, форма й спосіб, тоді ми певні, що послужимо добробитові й просвіті нашого народу, а вкупі й його національності, охороні й зростові того, що в ній є доброго⁹.

Громадівський соціалізм зумовлює й принципову неприйнятність для Драгоманова державницької ідеї. Він не приймав її не лише тому, що був реалістично мислячою людиною й не бачив сил, здатних реалізувати цю ідею серед тогочасної української спільноти. У «Чудацьких думках» він із сумом констатує: що нігде не бачить сили, ґрунту для політики державного відриву (сепаратизму) України від Росії. Ідея держави взагалі чужа Драгоманову з огляду на розуміння ним спрямування й мети історичного поступу. Будь-яка держава є щось зовнішнє, накинуте згори і тому не притаманне для людини. Людство має повстати як спільнота спільнот, що утворюється знизу, з ініціативи вільних індивідуальних особистостей. Тому державній ідеї в концепції М. Драгоманова протистоїть ідеал федералізму, що ґрунтується на анархістській доктрині, яка протиставляла федеративну спілку вільних самоврядуючих громад унітарній державній побудові. Практичним наближенням до такого ідеального ладу Драгоманов вважав устрій Швейцарії, де він провів багато років свого еміграційного життя¹⁰.

Яким же має бути шлях до досягнення жаданої мети? У принципі таких шляхів може бути два – шлях революції або еволюції. Спостерігаючи за ситуацією, що склалася в Російській імперії, М. Драгоманов, звичайно, зважав на суворість можливої революції, до підготовки якої спрямовували свої зусилля російські радикали. Але цей шлях, з погляду М. Драгоманова, не можна вважати доцільним.

По-перше, досвід історії переконує, як зазначав він у статті «Шевченко, українофіли й соціалізм», що досі «...революції поставали більше од почувань, ніж од думки... більше були консервативні, класові, ніж прогресивні... більше піднімались проти найгостріших фактів, ніж проти системи... і через те все були більше бунтами, ніж революціями, і дуже рідко добивались того, чого їм було треба».

Але неприйнятним для Драгоманова є не тільки «бунт», а й політична революція. Адже всяка революція в кращому разі здатна лише змінити політичні форми панування, але не має сили витворити новий лад суспільного життя.

Зрештою, неприйняття революції зумовлене для М. Драгоманова філософською позицією щодо співвідношення мети й засобів. Засоби не повинні поціновуватись через мету, адже вони істотно визначають й реальний характер мети. Не можна негідними засобами досягти благородної мети. Такі засоби неминуче трансформують і мету, спотворюючи її всупереч тим ідеальним намірам, в ім'я яких вона проголошувалась. Тому здійснення соціального ідеалу, зазначав М. Драгоманов у своїй «Автобіографічній замітці», «можливе тільки у певній поступовості та при високому розвитку мас, а тому й досягне більш за допомогою розумової пропаганди, чим кривавих повстань»¹¹.

Кожна людина, кожна нація повинна прагнути до пізнання себе як елементу в системі людських, міжнаціональних зв'язків. Тим самим як окрема людина, так і нація реалізують завдання йти до цивілізації і разом з цивілізацією. Самопізнання вимагає передусім високого рівня розвитку національної самосвідомості й уміння утвердити своє право на існування серед інших народів.

Саме тому завданням свідомої української інтелігенції, вважав він, є довести шляхом культурницької діяльності й освіти до свідомості народу, хто ми є, чого прагнемо. Власне, потугою реалізувати таку програму відзначено «українофільський», культурно-просвітницький етап розробки філософії української ідеї. Започаткований кирило-мефодіївцями й продовжений поколінням громадівців та першої української політичної еміграції, цей етап сприяв усвідомленню України як суб'єкта історичного процесу з відповідно суверенними культурними запитами.

Але у 80-х рр., як засвідчує аналіз творчості найвидатніших громадянців, даний етап вичерпав себе. Не випадково і О. Потебня і М. Драгоманов у своїх поглядах не лише до кінця реалізують можливості, надані їм громадянським світоглядом, а в ряді істотних результатів власної творчої діяльності виходять за межі цього світогляду. Тим-то й природним був розрив О. Потебні з Харківською громадою й конфлікт між «Старою громадою» й М. Драгомановим. Своєю творчістю видатні громадяни здійснили самокритику світогляду, що зродив їх, тим самим торуючи шлях до наступного етапу в історії розробки філософії української ідеї. Цей етап від кінця 80-х рр. XIX ст. й по десяти роки XX репрезентує покоління «Молодої України». Так називав це покоління найзначніший його представник і лідер І. Франко.

Таким чином, вплив християнських засад на філософсько-світоглядні та державно-правові погляди М. Драгоманова проявився у наступному:

1) збереження М. Драгомановим етичної зорієнтованості у своїх філософських та державно-правових підходах;

2) на думку М. Драгоманова, вищою цінністю є людина, що цілком узгоджується з християнськими канонами про любов до ближнього;

3) вищим критерієм, за яким мають поціновуватися міжлюдські та міжнаціональні взаємини, є, на глибоке переконання М. Драгоманова, ідея справедливості, яку може досягти вільна особистість. А, як відомо, прагнення до справедливості також лежить в основі провідних принципів християнства;

4) неприйняття революції як насильницької форми зміни суспільного ладу, що спирається на християнські ідеї щодо ненасильства та любові до ближнього.

¹ Головацький І. Драгоманов Михайло Петрович // Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника / За ред. М. М. Романюка. – Львів, 2000. – Вип. 7. – С. 127–128.

² Іванченко Р. Драгоманов: Україна і Європа / Р. Іванченко // Вісник АН України. – 1993. – № 4. – С. 32.

³ Ріпецький С. М. Драгоманов в опінії визначних українських громадян / С. М. Ріпецький. – Нью-Йорк, Детройт, 1967. – 43 с. – С. 40.

⁴ Кирилюк Є. До питання про літературну методологію М. Драгоманова / Є. Кирилюк // Літературний Архів. – 1930. – Кн. I–II. – С. 33.

⁵ Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу / М. Драгоманов // Драгоманов М. Вибране. – К., 1991. – С. 469.

⁶ Ставнюк В. В. Роль античних студій у формуванні історико-філософських поглядів М. Драгоманова / В. В. Ставнюк // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 51.

⁷ Драгоманов М. Два вчителі / М. Драгоманов // Драгоманов М. Вибране. – К., 1991. – С. 589–590.

⁸ Скакун О. Ф. Федералізм М. Драгоманова / О. Ф. Скакун // Вісник АН УРСР. – 1991. – № 9. – С. 82–83.

⁹ Злупко С. М. М. П. Драгоманов і розвиток прогресивної суспільно-економічної думки в Галичині / С. М. Злупко // Український історичний журнал. – 1966. – № 9. – С. 64.

¹⁰ Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу / М. Драгоманов, Б. Грінченко. – К., 1994. – 286 с. – С. 141.

¹¹ Драгоманов М. Автобіографія / М. Драгоманов // Самі про себе: Автобіографії видатних українців XIX-го ст. / За ред. Ю. Луцького. – Нью-Йорк, 1989. – С. 128.

Резюме

У статті досліджено вплив християнських засад суспільства на формування філософсько-світоглядних та державно-правових поглядів М. Драгоманова. Обґрунтовується думка, що саме такі християнські засади, як релігійна мораль, любов до ближнього, справедливість та ненасильство стали передумовою формування поглядів мислителя у галузі філософії і права.

Ключові слова: християнські основи, християнські засади, християнська мораль, філософсько-правові погляди М. Драгоманова, причини та передумови формування філософсько-правових поглядів М. Драгоманова.

Резюме

В статье исследовано влияние христианских принципов общества на формирование философско-мировоззренческих и государственно-правовых взглядов М. Драгоманова. Обосновывается мысль, что именно такие христианские принципы, как религиозная мораль, любовь к ближнему, справедливость и ненасильство стали предпосылкой формирования взглядов мыслителя в отрасли философии и права.

Ключевые слова: христианские основы, христианские принципы, христианская мораль, философско-правовые взгляды М. Драгоманова, причины и предпосылки формирования философско-правовых взглядов М. Драгоманова.

Summary

In the article investigational influence of christian principles of society is on forming of philosophical, statebuilding and juridical conceptions of M. Dragomanov. An idea is grounded, that exactly such christian principles, as a religious moral, love for a neighbour, justice and non-violence became pre-condition of forming of the thinker's conception in the spere of philosophy and law.

Key words: christian bases, christian principles, christian moral, philosophical-law conception of M. Dragomanov, reason and pre-condition of forming of philosophical-law conception of M. Dragomanov.

Отримано 19.04.2011